

Wiesław Wydra

O kancjonale darowanym Jakubowi Ostrorogowi przez braci czeskich

---

Biblioteka 9 (18), 175-181

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WIESŁAW WYDRA

O kancjonale darowanym Jakubowi Ostrorogowi przez braci czeskich

W zbiorach Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel przechowywany jest bezcenny egzemplarz drukowanego w Szamotułach kancjonau braci czeskich, którego nie zauważyli dotąd ani badacze historii książki polskiej i czeskiej, ani dziejów reformacji w Wielkopolsce. Od kilku innych egzemplarzy tego kancjonau, jakie doszły do naszych czasów, różni się tym, że wytłoczono go w całości na pergaminie, częściowo z innego składu oraz został ręcznie pokolorowany z niezwykłą dbałością. Istotne znaczenie ma również jego proveniencja, należał bowiem do Jakuba Ostroroga, możnego protektora braci czeskich.

Kancjonał posiada tytuł: *Piesně Chwal Božských. | Piseně Duchownj | Ewangelistske | Opýt znowu | přehlédnuté | zpravené, a shromážděné: Y ta|ké mnohé w Nowé složené | z gruntu a zakla|du Pisem Swatých. Kecti a k chwále | samého gediného věčného Boha | w Trogicy | blahoslawené. Také kupomocy a k službě | y kupotěssenj w prawém Křest'anském | Naboženstwj wssech Wěrných | milujcých y Národ y Jazyk Cěský. | Léta Páně 1561.* Wytłoczył go w Szamotułach Aleksander Augczdecki w 1561 roku (ściśle: [25 I 1560] – 7 VI 1561)¹. Książka jest formatu folio, arkusze są sygnowane:

¹ Por. *Polnische Drucke und Polonica 1501-1700. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, Bd. 1: 1501-1600, Th. 2. Bearbeitet von M. Gołuszka und M. Malicki, München 1992, s. 331; o druku tym zobacz też m.in.: Estr. XIX 91; *Knihopis československých tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*, red. F. Horák. Díl II. *Tisky z let 1501-1800*. Č. VII, Praha 1961, s. 10-11 (nr 12.860); P. Buchwald-Pelcowa, *Aleksander Augczdecki, Królewiec-Szamotuły 1549-1561(?)*. Polonia typographica sacculi sedccimi, pod red. A. Kawcekiej-Gryczowej, fasc. VIII. Wrocław 1972, *Introductio*, s. 28-29, 71-72, nr 25;

*⁶ A – C⁶ D¹⁰ E – Z⁶ Aa – Zz⁶ Aaa – Yyy⁶ Zzz⁴ (424 karty), ale niestety brakuje składki Z₁₋₆, którą w niewiadomym czasie wycięto. Egzemplarz posiada sygnaturę Tl 4° 2. Do zbiorów Herzog August Bibliothek kancjonał trafił zapewne w 1688 roku, ten bowiem rok umieścił książę Brunszwiku Rudolf August (1666-1704) podpisując się na karcie tytułowej². Niestety, trudno orzec, jaką drogą książka ta trafiła do zbiorów w Wolfenbüttel.

Kancjonał oprawiony jest w deski pokryte brązową skórą, miejscami silnie przetartą, posiadał kłamry i guzy, po których niestety pozostały tylko ślady (guzy i kłamry zostały oderwane zapewne w okresie jeszcze nim książka trafiła do zbiorów w Wolfenbüttel, a więc chyba w 1688 roku). Zarówno przednia, jak i tylna okładka zdobione są delikatną złożoną dekoracją. Przednia okładka: centralny element stanowi prostokątna plakieta wypełniona ornamentem zwijanym (tzw. rollwerkem) oraz floralnym. Plakieta otoczona jest trzema ramkami wyznaczonymi przez pojedyncze linie, a w polu powstałym nad nią umieszczony jest tytuł dzieła: *PIESNE / CHWAL BOZS/KYCH*, zaś w polu pod nią rok: *M.D.LXIII*. Ramki otaczające plaketę połączone są ze sobą w sześciu miejscach (u góry, u dołu oraz po dwa elementy po obu bokach) poprzez dekorację powstałą z wygiętych w łuki fragmentów linii wyznaczających owe ramki. Całość ujęta jest w kolejne obramowanie wyznaczone tym razem podwójną linią oraz delikatną bordiurę wypełnioną w całości delikatnym motywem kwiatowym. Wszystkie obramowania połączone są ze sobą biegnącymi przez ich naroża ukośnymi liniami. Tylna okładka: jej dekoracja powieliła niemal wszystkie elementy dekoracji przedniej okładki, z tym wyjątkiem, iż w miejscach tytułu oraz daty widnieją na niej niewielkie romboidalne plakietki wypełnione motywem rollwerkowym oraz stylizowanymi palmetkami. Subtelne różnice zauważyć można również w dekoracji centralnej plakiety, która na tylnej okładce ma charakter maureski. Oprawę książki wykonano w Polsce. Świadczy o tym filigran z herbem Jastrzębiec w kartuszu z koroną, który występuje na papierowych wyklejkach obu okładek³.

M. Przywecka-Samecka, *Dzieje drukarstwa muzycznego w Polsce do końca XVIII wieku*, Wrocław 1993, s. 119-120, 295. Panu profesorowi Michałowi Kowalewiczowi dziękuję serdecznie za przysłanie mi fotografii karty tytułowej i okładek tego kancjonału.

² W prawym dolnym rogu karty tytułowej znajduje się monogram księcia i wpis: *Br. <aunschweig> die 2 Aug. A° 1688*.

³ Papiery znaczone tym herbem były czerpane m.in. w Poczesnej nad Wartą, w piarni położonej na gruntach starostwa niegrodowego olsztyńskiego, w okresie, gdy starostą był Jan Ocieski herbu Jastrzębiec, kanclerz wielki koronny zmarły w 1563 roku. Według W. Budki piarnia ta działała już w 1557 roku. Zob. J. Siniarska-Czaplicka, *Filigrany piarni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku*, Wrocław 1969, s. 10 (identyczny filigran nie jest reprodukowany w tym zbiorze).

Książka jest bogato zdobiona drzeworytami, w tym dużymi z czteropłowym herbem Łukasza Górki, portretem Jana Husa w renesansowym portalu i unoszącym się nad nim Duchem Świętym w postaci gołębiczy oraz Dawida z harfą na tle renesansowej architektury z oknem oraz listwami obramiającymi tekst na każdej stronie. Druk jest dwukolorowy, czarny i czerwony, w dwóch kolumnach, pieśni opatrzone są nutami.

Drukarz tego wspaniałego kancjonau, Aleksander Augezdecki (ur. w pocz. XVI wieku, zm. w 1577 roku), przybył do Polski z Czech i należał do Kościoła braci czeskich⁴. W latach 1549-1556 (z krótką przerwą) drukował w Królewcu. U schyłku 1556 roku opuścił to miasto, sprzedając część swojej drukarni i losy jego w następnym roku nie są znane. Od 1558 roku przebywał na zamku Łukasza Górki w Szamotułach, gdzie drukował książki w językach czeskim, polskim i łacińskim. Największym przedsięwzięciem szamotulskiej tłoczni Augezdeckiego był właśnie interesujący tu nas czeski kancjonał *Piesně chval božských*. W obszernej dedykacji dla Górki⁵ drukarz wyraża mu wielką wdzięczność za opiekę i utrzymanie na zamku szamotulskim oraz za pozwolenie na druk kancjonau. Górkę porównuje do pruskiego księcia Albrechta i podkreśla jego zasługi dla braci czeskich, nazywając go obrońcą Ewangelii i patronem wygnańców (tj. braci czeskich). Trud Augezdeckiego przy składaniu kancjonau był ogromny, lecz nie on był jego autorem. Przygotowanie nowego wydania kancjonau uchwalił 11 listopada 1555 roku synod braci czeskich w Prościejowie. Po czterech latach poprawiono jego dawniejsze edycje i zmieniony kancjonał został przedstawiony do zatwierdzenia starszym Jednoty, a następnie przesłany do druku Augezdeckiemu w Szamotułach⁶.

Większość typograficznego wyposażenia tej książki nie jest znana z wcześniejszych druków Augezdeckiego. Przypuszcza się, że przywiózł je z Czech przedstawiciel właściwych wydawców kancjonau, a więc czeskiej Jednoty, Wacław Solin. To on czuwał nad drukiem kancjonau, wykonywał korektę

⁴ O Aleksandrze Augezdeckim zob. m.in. P. Buchwald-Pelcowa, op. cit.; *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4: *Pomorze*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa oraz K. Korotajowa, Wrocław 1962, s. 17-34; *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3: *Wielkopolska*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa i J. Sójka, Wrocław 1977, s. 238-240.

⁵ Rozpoczynającej się od słów: „Wyfoce Vrozonemu a mno|ho mocnému Pánu / Panu Lukáffowi / Hraběti | z Gorky / Weywodowi Lančycfkému / Staroftowi Buřkě^mv / a Lo-|pačjnfkému. etc. Pánu fwému lafkawé přjzniwému : služeb|njk z neymenffjch gedcn / fluzby fwé hotowé a werné wzkazuge / a pa=|nowánj dlahého / zde na swěčě / a w onom lepffjm žiwotě wčě|ného blahoflawcnftwj / gcho milofti winffuge a žáda. | <...> i podpisanej: „Wěrně powolný služebnjk : | Alexander Au=|gezdecfký”.

⁶ Druga przedmowa „k Čtenari Pobožnemu” została podpisana: „Bratřj Starffj Zákona Kry ftowa / ktěréž někteřj, buď z omy|lu, buď znenáwifti / Pikharty / | neb Waldcnfkými gmemugj”.

i jego inicjały znalazły się pod portretem Husa, spod jego też ręki wyszedł wiersz na herb Łukasza Górki⁷. Na jednej z listew znajdują się inicjały *GP*, zapewne nieznanego ich wykonawcy. Zdobnictwo tego wielkiego czeskiego kancjonału wydanego w 1561 roku przez Augezdeckiego wiernie było wzorowane na praskim kancjonału Jana Roha z 1541 roku.

Adresatowi dedykacji, Łukaszowi Górcie, herbu Łodzia⁸, (ok. 1533-1573), wojewodzie poznańskiemu, bracia czescy rzeczywiście sporo zawdzięczali. Był on głową luteranizmu w Wielkopolsce. W 1553 roku wraz z Stanisławem Ostrorogiem, bratem Jakuba, uniemożliwił wykonanie egzekucji na dwóch mieszczanach skazanych za herezję przez sąd biskupi. Wygnał bernardynów z Sierakowa, kolegiatę kórnicką oddał około 1555 roku luteranom, do kolegiaty zaś szamotulskiej wprowadził luterskiego duchownego Mikołaja i w 1569 roku zamienił ją ostatecznie w zbór luterski. W 1558 roku ściągnął do Szamotuł oficynę drukarską Aleksandra Augezdeckiego. Podobnie jak Jakub Ostroróg sprzyjał zjednoczeniu wszystkich wyznań reformacyjnych. W jego poznańskim pałacu przy Wodnej istniał zbór luterski (od 1563 roku) i odbywały się w nim wspólne synody braci czeskich i luteranów.

Paulina Buchwald-Pelcowa⁹, autorka monografii drukarni Augezdeckiego, rozróżnia dwa warianty interesującego tu nas kancjonału. Wariant A zawiera na k. D₂v drzeworyt z hołdem pasterzy w podwójnych ramkach, na k. Xxx₆ odbito inicjały wspomnianego Solina: *V. S.*, na odwrocie tejże karty, pod kolofonem, znajdują się dwa różne przerywniki w kształcie listka, a w dolnej listwie (metaloryt) z tarczą i stworami fantastycznymi występują inicjały *GP*. Natomiast w wariacie B brakuje wszystkich tych wymienionych wyżej elementów: drzeworytu, przerywników i listwy.

Egzemplarz Herzog August Bibliothek reprezentuje zupełnie inny wariant, który oznaczymy C: na odwrocie karty tytułowej nie ma drzeworytu z czteropolowym herbem Łukasza Górki i wiersza na ten herb (w dwóch kolumnach) o incipicie: *Lodj mila gsy slowútná: / V lidj mnohých gsy wzáctna...* (8 strof trójwersowych)¹⁰, arkusz B ma inny skład niż egzemplarze wariantów A i B (tylko k. B₄r zawiera ten sam układ tekstu, co pozostałe warianty) i jest sygnowany Bi, a nie Bj, na wszystkich też jego kartach brakuje kustoszy, które spotykamy w tamtych egzemplarzach¹¹. W wariacie C zo-

⁷ P. Buchwald-Pelcowa, op. cit., s. 28-29.

⁸ Zob. *Polski słownik biograficzny*, t. 8, Wrocław 1959-1960, s. 412-414 (biogram oprac. W. Dworzaczek).

⁹ Op. cit., nr 25.

¹⁰ Na karcie tytułowej słabo przebija lustrzane odbicie tego wiersza, czego nie potrafie wytłumaczyć.

¹¹ Dla przykładu podają różnice na k. B₁, ostatni wiersz lewej kolumny tekstu i pierwszy drugiej kolumny (pieśń *Bodněž wděčni nynj / to^o dobrodijnj...*). Wariant A i B: Spa |fy-

stały nadto inaczej złożone karty Oo_1 i Oo_6 w składce Oo^{12} . Inne jest położenie sygnatury na k. Tt_1 . Wreszcie inne spotykamy listwy u dołu k. Eee_2 . W wariacie A i B są to listwy (metaloryty) z główkami aniołków, a wyraz w ostatnim wierszu został wydrukowany: nám i, natomiast w wariacie C znajdują się listwy z tarczą herbową i z wazonem w środku, a wyraz w ostatnim wierszu został poprawiony: námi. Na k. Xxx_v , na końcu tekstu, brakuje drzeworytowego sygnetu Augezdeckiego z niedźwiedziem i występują te same przerywniki, które znajdują się w wariacie A, a brakuje ich w wariacie B.

Egzemplarz Herzog August Bibliothek nie tylko został wydrukowany na pergaminie, co w tamtych czasach było już rzadko spotykane, ale jest przebogato iluminowany, sprawiając wrażenie, że mamy do czynienia z dziełem będącym bardziej rękopisem niż drukiem. Bogate artystyczne wyposażenie kancjonału, niewątpliwie wzorowano na średniowiecznych iluminowanych rękopiśmiennych antyfonarzach czy graduałach. Wszystkie drzeworyty, inicjały, listwy obramiające tekst zostały ręcznie pokolorowane z użyciem wielu barw¹³, a rubryki wykonano czerwoną, zieloną i niebieską farbą. Niektóre zaś wiersze i nuty w książce, zarówno te drukowane na czerwono, jak i na czarno, pokryte zostały złotem – złotą farbą starannie położono na czerwonych i czarnych literach i nutach. Na licznych wreszcie kartach, w dolnych obramieniach, tam gdzie występują metaloryty z tarczą herbową o pustym polu, wmalowano różnobarwnymi farbami herb Nałęcz (np. k. $*_3$, B_1v , B_3v , C_1 , C_3 , C_3 , C_4 , C_6 , D_3 i wiele innych do końca książki). Niewątpliwie ten unikatowy egzemplarz, tak starannie tłoczony na pergaminie i z przepychem ozdobiony, musiał zostać specjalnie sporządzony dla jakiejś ważnej i moźnej osobistości. Wmalowany wielokrotnie herb Nałęcz wskazuje, że mógł nią być tylko Jakub Ostroróg, wobec którego bracia czescy mieli szczególne długi wdzięczności.

Jakub Ostroróg herbu Nałęcz¹⁴, urodził się około 1516 roku. W 1532 roku zapisał się na uniwersytet w Lipsku, gdzie zetknął się z reformacją i poznał

---

tele. Toć geft tak / vćynil / mo||cý fwú wffe zřjdl / žiwot mu / fpû|fobil / že Pána počala / mužc ncpo|znala. Egzemplarz w Wolfbüttel: cý fwau wffe zřjdl / žiwot mu / || fpûfobil / že Panna počala / mužc |.

¹² Dla przykładu podaję różnice na k. Oo_1 , ostatni wiersz drugiej kolumny. Wariant A i B: Béz | tež kněmu Narodowé / žádagjeté ||. Egzemplarz w Wolfenbüttel: wgedno fpogil. ¶ Běztež knev ||.

¹³ Niektóre listwy zostały pokryte farbą i wmalowano na nich inne motywy. Pod ramką na k. Dd_6 wpisano zielono litery: *wol*; trudno ich sens wytłumaczyć.

¹⁴ Zob. M. B. Topolska, *Jakub Ostroróg. Jego udział w reformacji i ruchu egzekucyjnym XVI wieku*, Poznań 1962; *Polski słownik biograficzny*, t. 24, Wrocław 1979, s. 500-5002 (biogram oprac. M. B. Topolska); M. B. Topolska-Piechowiak, *Jakub Ostroróg*, w: *Wielkopolscy Ostrorogowie*. Pod red. A. Gąsiorowskiego, Ostroróg 1998, s. 83-87; J. Dworzaczkowa, *Z dziejów braci czeskich w Wielkopolsce*, Poznań 2003, s. 32-35.

wielu przywódców luteranizmu, wśród nich Filipa Melanchtona, z którym potem utrzymywał kontakty przez długie lata. Po powrocie do kraju sympatyzował z ruchem reformacyjnym. Około 1545 roku ożenił się z Barbarą Stadnicką. Brat jej, Stanisław, był jednym z pierwszych działaczy reformacyjnych w Małopolsce. Ona sama zbliżyła się do przybyłych w 1548 roku do Wielkopolski braci czeskich. Ostroróg się wahał, nie miał skryształizowanych poglądów konfesyjnych, stąd o pozyskanie go zabiegali i luteranie, i bracia czescy. W 1550 roku nawiązał on kontakty z ministrem braci czeskich Jerzym Izraelem i ich kaznodzieją Maciejem Czerwenką. Pozwolił im odprawiać nabożeństwa w swoim domu w Poznaniu i wkrótce wyznanie braci czeskich przyjęła jego żona, a potem i on. Odtąd stał się opiekunem i obrońcą braci czeskich w Wielkopolsce, osiedlał ich w swoich dobrach, cenił ich zwartą organizację, surową moralność i pracowitość. W Ostrorogu i Koźminku oddał im odebrane katolikom kościoły i zorganizował tam szkoły, a od 1557 roku Ostrorog stał się siedzibą seniorów. W jego poznańskich siedzibach znalazły schronienie zbory braci czeskich – polski i niemiecki ze szpitalem. Przed sądami biskupimi bronił współwyznawców, ministrów i mieszczan, m.in. w 1554 roku z pomocą szlachty uwolnił trzech mieszczan poznańskich skazanych na spalenie przez biskupa poznańskiego Andrzeja Czarnkowskiego oraz przed biskupem obronił szewca Pawła Organistę. W tym czasie bracia czescy pozyskali też dla swojego wyznania liczne rody wielkopolskie, m.in. Krotoskich, Leszczyńskich, Marszewskich, Opałińskich, którzy oddawali braciom kościoły w swoich dobrach lub fundowali nowe. W 1555 roku Ostrorog posłował na sejm piotrkowski, na którym domagał się zniesienia jurysdykcji duchownej nad świeckimi oraz zwołania soboru narodowego, w tymże roku przedłożył królowi zażalenie na przesładowanie różnowierczej szlachty przez biskupów. Bracia czescy dążyli do zjednoczenia wszystkich reformowanych wyznań w Polsce pod swoją konfesją. Tym poczynaniom patronował Jakub Ostrorog, biorąc udział w licznych synodach. M.in. w jego dobrach, w Koźminku odbył się na przełomie sierpnia i września 1555 roku synod braci czeskich z przedstawicielami zborów małopolskich, na którym zawarto formalną unię między obydwoma Kościołami, nie trwającą jednak długo. W sierpniu 1557 roku Ostrorog uczestniczył w synodzie braci czeskich w Ślężanach na Morawach, podczas którego uniezależniono zbory wielkopolskie od starszyny morawskiej i seniorem ich został Jerzy Izrael, blisko związany z Ostrorogiem. Na synodzie braci czeskich w Poznaniu 1 września 1560 roku Ostrorog został wybrany jednym z sędziów, czyli świeckich seniorów Jednoty. 8 grudnia 1563 roku na sejmie w Warszawie przedstawił królowi do aprobaty konfesję braci czeskich, a w następnym roku jeździł do króla by bronić współwyznawców przed edyktem nakazującym opuścić Polskę działaczom różnowierczym cu-

dzoziemcom i wyjednał przywilej wyjmujący jego poznańską rezydencję, w której znajdowały się zbory Jednoty spod jurysdykcji miejskiej i duchownej. Zasługi Ostroroga wobec braci czeskich były ogromne. W 1566 roku został starostą generalnym wielkopolskim, dzięki czemu mógł jeszcze bardziej sprzyjać różnowiercom. Zmarł w 1568 roku.

Iluminowane i tłoczone na pergaminie *Piesně chval božských*, które przechowywane są w Wolfenbüttel, były drogim i wykwintnym darem braci czeskich dla Ostroroga, wyrazem wdzięczności za jego opiekę. Specjalnie przeto nie odbito drzeworytu z herbem Łukasza Górki i wiersza na ten herb na odwrocie karty tytułowej, natomiast herb Nałęcz wmalowano w listwy dolne na licznych kartach. Jest wielce prawdopodobne, że oprócz tego egzemplarza – dla Jakuba Ostroroga – sporządzono w Szamotułach na pergaminie więcej takich kosztownych egzemplarzy kancjonału, aby obdarować nimi innych możliwych protektorów braci czeskich. W każdym razie śmiało można przypuszczać, iż podobny kancjonał wręczono Łukaszowi Górcie, bo przecież to on gościł Augezdeckiego i jemu dedykowano tę piękną księgę¹⁵.

---

¹⁵ Prawdopodobnie bracia czescy swoim możliwym protektorom darowali iluminowane egzemplarze poszczególnych wydań kancjonałów. Innym przykładem tak pięknie wykonanego kancjonału mogą być *Pisně duchovní ewangelistské* drukowane w 1576 roku w Ivančicach, których egzemplarz przechowywany jest w Muzeum Narodowym w Warszawie.